

РЕГИОНАЛНЕ ОСОБЕНОСТИ У РАЗВОЈУ СТАНОВНИШТВА КОМУНА БОР И ЗАЈЕЧАР

Комуне Зајечар и Бор налазе се у демографском рејону Тимок, који обухвата још подручја општина Бољевац и Књажевац. У Тимочкој Крајини оне су најразвијеније комуне. Осим тога, комунa Зајечар има највећи број становника у овом региону. Док је комунa Бор, комунa индустријског типа, комунa Зајечар има мешовиту привредну структуру. Обе комуне представљају две регионалне целине. Комунa Зајечар захвата средишни део Тимочке Крајине, тзв. зајечарски басен, а комунa Бор северозападни део Тимочке Крајине, подручје слива Црног Тимока, планинског побрђа и планински део Црног врха, Дели Јована, Стола и Великог крша. Док је Зајечар био у прошлости седиште црноречког округа, затим тимочког округа, области и среза, дакле административно-политички центар Тимочке Крајине. Бор је наглим индустријским развојем постао индустријски центар Тимочке Крајине.

Цео демографски рејон Тимок карактерише се ниским наталитетом и спада у рејоне са најнижим наталитетом у Југославији. Највећи број сеоских насеља има веома ниске стопе наталитета. Само градови Бор и Зајечар имали су континуирано позитиван природни прираштај. Комунa Зајечар већ деценију представља депопулационо подручје. Комунa Бор због града Бора има низак али позитиван природни прираштај. Стопе смртности одојчади су ниске, али се запажа пораст опште стопе морталитета. Зоне најнижег наталитета имале су релативно високе стопе морталитета.

У целом послератном периоду (1947-1970) стопа природног прираштаја у комуни Зајечар била је негативна 11 година. У граду Зајечару позитивна стопа природног прираштаја је резултат вишег наталитета, нижег морталитета, утицаја миграната и повољније старосне структуре становништва. Док се општа стопа наталитета у граду кретала у периоду 1963-1970. између 12 и 16, дотле се у комуну кретала између 10 и 11 а у сеоским насељима између 4 и 7. Општа стопа наталитета у комуну Бор у истом периоду била је стално изнад 10 и кретала се између 12 и 15. Град Бор је имао у истом периоду опште стопе наталитета између 14,1 и 18,3. Регионално посматрано, ниже стопе наталитета од општинског просека биле су у економски јачим сеоским насељима (Д. Б. Река, Кривељ, Метовница, Слатина) а највише у економски слабијим насељима брдско-планинске зоне (Горњане, Таида). Ниску стопу наталитета имало је и насеље Злот, највеће сеоско насеље у источној Србији. Тенденције пада наталитета запажамо у свим сеоским насељима ове комуне.

У комуну Зајечар најниже стопе наталитета имала су сеоска насеља јужног дела комуне (долина Белог Тимока), подгорине Тупијнице, као и насеља у долини Великог Тимока. На ниски наталитет ових и суседних подручја (комуне Бољевац, Књажевац и Неготин) највише утичу економско-социјални фактори. Контрола рабања спроводи се путем насилних прекида трудноће, с обзиром на неразвијену контрацепцију, раније тзв. илегалним а да-

нас претежно легалним абортусима. У комуну Зајечар годишње се изврши толико легалних абортуса колико износи и број живорођених. Контрола рабања постала је и у једној и у другој комуну обичај и користи се као средство за побољшање економског положаја. У породицама је унапред формиран став у погледу репродуктивне функције. Од психолошких фактора треба истаћи менталитет становништва да жели да се истакне стандардом. У психологији жене је присутно схватање да тамо где је много деце царује сиротиња.

За разлику од других крајева и градова овог региона Бор је као рудник и индустријско средиште био снажан гравитациони центар за околно становништво, и у њему су се људи запошљавали као рудару (Кривељ, Оштрељ, Брестовац, Злот, Слатина) и то је утицало да је економски положај околног становништва био повољнији. Сувишно сеоско становништво запошљавало се у Бору, па већ данас у сеоским насељима имамо „прве представнике“ који су доспели до пензије. Извесно је да ће процеси урбанизације, у условима смијенијих миграција, утицати на пад наталитета. Томе доприноси и чињеница што становници на селу настоје да својој деци пруже више образовање и све је мања заинтересованост да се располаже властитом радном снагом за обраду индивидуалног поседа. Како школовање деце изискује знатна финансијска средства, то је чинилац који утиче на планирање породице.

У самом Бору због механичког прираштаја и старосне структу-

Бор

ре имамо више стопе наталитета у односу на окружујуће подручје. У Бор су се досељавали становници из крајева у којима владају другачија схватања о величини породице, односно њене репродуктивне функције (Косово, јужна Србија, Б и Х, Санџак). Уситњен посед на селу утиче као значајан економски чинилац на систем једног детета и контролу рабања. На малом поседу немогуће је остварити приходе који би обезбеђивали пристојан стандард и школовање деце. Док је некада, пре балканских ратова, ретко која породица чувала једно дете, сада је то постало правило. Систем једног детета, који је водио спајању два поседа у један, као да је пружао бољу перспективу. То је повукло све после првог светског рата, па чак и оне који нису били оскудни са земљом.

У насељима јужне зоне комуне Зајечар жена је имала да претрпи много прекора ако дозволи да се роди и друго дете. Њу су сви укућани презирали, а новорођенче је дочекивано као несрећа за кућу. Нарочито ако су оба детета мушка, јер ће у том случају имање морати да се дели. Једини излаз био је побачај. У неким селима уништено је хиљаде неразвијених, тек зачетих људских бића, више него што је изгинуло у ратовима.

Без обзира на трансфер пољопривредног становништва у непољопривредне делатности, изазван крупним и економским померањима после рата, велики

број који се запослио у граду остао је да станује на селу јер није могао да се одвоји од земље. Велики утицај има неизмењена психологија на селу, његова неутољива глад за земљом, за њим гомилањем, а осим тога и продор нових схватања и тежњи за бољим животом, за његовом модернизацијом. Демографска слика коју село данас пружа није нимало перспективна, а то прети да успори и наш привредни и културни развој.

Кретање морталитета је у обе комуне имало опадајућу тенденцију, тако да се морталитет стационарирао на ниском нивоу. Смртност одојчади значајно је опала, али се повећала смртност становништва у најстаријој групи становника. Општа стопа морталитета у комуну Зајечар је нешто виша од просека уже Србије и СФРЈ због старосне структуре становништва, па се може и даље очекивати даљи пораст због демографског процеса старења. Зоне најнижег наталитета имале су високу стопу смртности, која се кретала између 15 и 20. Таквих је у 1963. години било 13 насеља, у 1964. години 24, у 1965. години 11, у 1966. години 13, у 1967. години 18, у 1968. години 19, и у 1969. години 24 насеља.

У граду Зајечару се општа стопа морталитета кретала у истом периоду између 6 и 8. У комуну Бор општа стопа морталитета кретала се у истом временском раздобљу између 7 и 9. Опште стопе морталитета показују демографску стабилност. Те су стопе

на нивоу Републике Србије и ниже су од стопа суседних комуне.

У граду Бору оне су се кретале између 3 и 5 и спадају у најниже у земљи, због старосне структуре становништва. Сеоска насеља су имала више стопе морталитета, чак и изнад 15 а нека насеља преко 30 (Топла), нарочито у северном и североисточном делу комуне.

Повишени стандард утицао је на стабилност морталитета. За непуних 10 година стопа смртности одојчади пала је од 91,4 на 37,4. То је резултат већег коришћења здравствене заштите, просвећености мајки, бољих хигијенских прилика и већег стандарда становништва. Смртност одојчади утиче на планирање породице, јер што је она мања постоји мања потреба за бројем рођених да би се остварила планирана величина породице.

Такво кретање наталитета и морталитета одразило се на природни прираштај становништва. Стопе природног прираштаја у комуну Зајечар имају негативне вредности док је у Зајечару стационарирана између 5 и 8. У сеоским насељима варирају у негативним вредностима. У комуну Бор природни прираштај становништва, односно стопе кретале су се између 4 и 6. Већи број сеоских насеља имао је негативни природни прираштај. За комуну као целину такво кретање природног прираштаја налази се на нивоу уже Србије, а испод нивоа Републике Србије. Нешто позитивније

кретање имала су три насеља, од којих два приградска. Град Бор бележи стопу природног прираштаја изнад 10 у свим годинама овог временског раздобља.

2. Неке карактеристике просторног кретања становништва

Миграционо кретање становништва ових двеју комуна посматраћемо за поратни период на основу резултата четири пописа становништва и теренских истраживања. Миграције су биле управљене према Бору и Зајечару. За 23 године у комуни Зајечар проценат домородног — аутохтоног становништва опао је од 91,7 на 57,4, а у комуни Бор од 94,5 на 51,1%.

Док је 1948. године комуна Зајечар имала 91,7% домородног

становништва, град Зајечар 36,2, комуна Бор 94,5 а Бор 15,6%, докле је 1971. било у комуни Зајечар 57,4% домородног становништва, у граду Зајечару 28,8%. Према подацима последњег пописа највише се доселило из сеоских насеља, тј. 23.630 становника, односно 75,8% од укупно досељеног становништва, највише у периоду 1953-1960. (7399), а затим у периоду 1966/69. (4907). У град се доселило из сеоских насеља 72,6%, из мешовитог насеља 6,5% и из градског насеља 20,9%. Близу 50% се доселило из насеља исте општине а затим из околине Пирота, Калне, Бабушнице, Власотинаца, Црне Траве, Сврљига и околине Лесковца. У сеоска насеља се доселило око 1600 домаћинстава са око 6.000 становника. Имиграциона сеоска насеља су: Звездан (537), Лубница (393), Велики Из-

вор (382), Грљан (1140), Рготина (884), Вражогрнац (463).

Према попису од 1971. године домородног становништва у општини Бор било је 52,2%, а у граду 26,6%. Док Зајечар има највише миграната из свог гравитационог подручја, Бор из исте општине има само 1486, а из других општина СРС 17.203 и из других република 2411. Највише се доселило из сеоских насеља 66,5%, из мешовитог насеља 5,7% и из градског насеља 27,8% миграната. Највише се доселило у периоду 1953-1960. год. (5.154) и у периоду 1966/69. (4.500). За десет година (1961-1971) Бор је повећао проценат домородног становништва од 22,9 на 26,6%. Слично је са насељима Брестовац, Метовница, Слатина, а нека су смањила проценат домородног становништва (Бучје, Горњане, Кривељ, Шарба-

Зајечар

новац, Злот). Миграциони салдо за општину Зајечар износио је за период 1961-1971. године 3683 а за град 7.381. За комуну Бор миграциони салдо износио је за исти период 6.514, а за град 7.556.

За обе комуне карактеристичне су и дневне миграције радне снаге према Бору и Зајечару. Дневне миграције су сагледане на основу теренског истраживања и анкете у радним организацијама. Градови Зајечар и Бор су центри запошљавања миграната са ужег и ширег гравитационог подручја. Радијус кретања дневних миграната износи и до 50км. у једном правцу. Број дневних миграната у 1971. години према Зајечару износио је око 2.000. Највише је дневних миграната из уже гравитационе зоне. Они долазе из 51 насеља и највише проведу на путу 2-3 часа. Док је 1962. године било свега 500 дневних миграната за непуних десет година тај број је повећан за четири пута.

Гравитациона сфера дневних миграната Бора је шира од подручја комуне. Побољшани саобраћајни услови омогућили су свакодневна путовања са села. У Бор свакодневно путује 3.800 дневних миграната, од тога је 3.300 из уже гравитационе сфере. Највише дневних миграната имају Брестовац (900), Злот (600), Кривељ (500), Шарбановац (500), Д. Б. Река (230) и Слатина (230), дакле насеља најближа граду и добро саобраћајно повезана са њим.

3. Пораст становништва

Овакав тренд природног и просторног кретања становништва ових комуна одразио се на пораст становништва. У комуну Зајечар индекс пораста становништва у периоду 1895/1863. године износио је 195,3 у периоду 1931./1900. године 101,1, а у периоду 1971./1948. године 117,9. Град је само у периоду 1971./1948. имао индекс пораста 233,3. Наиме, он је имао константан пораст становништва, док се код већине сеоских насеља запажа пад броја становника. У периоду 1961-1971. само су четири сеоска насеља имала пораст становништва (Грљан, Николичево, Рготина, Чокоњар). За комуну као целину пораст становништва је више по-

следица миграционе компоненте него природног прираштаја.

У комуну Бор индекс пораста становништва износио је у периоду 1896/1863. године 133,7, у периоду 1931./1900. године 126,4 а у периоду после другог светског рата 1971./1948. године 151,6, дакле непрекидан пораст. Бор је све до 1902. године био мало сеоско насеље са 527 становника у 1863. години, на почетку овог века 775 становника, да после отварања рудника 1910. године нарасте на 1613 становника. Године 1931. имао је 4749 а 1971. године 29.118 становника. За четрдесет година Бор је повећао своје становништво за седам пута.

Сеоска насеља бележе веома благ пораст или пад броја становника. Индекс пораста комуне у периоду 1931./1900. износио је 126,5 а за Бор 612,7. У периоду после другог светског рата 1971./1948. индекс пораста износио је 151,6 а за Бор 260, 8. Од сеоских насеља пад броја становника запажамо у 10 насеља од укупно 13, а само три показују пораст (Брестовац, Кривељ и Оштрељ), насеља најближа Бору. Пораст становништва је резултат миграционе компоненте. Оријентација сеоског становништва на ванпољопривредне делатности утицала је на раслојавање пољопривредних домаћинстава. Процес раслојавања и даље траје. Настају мешовита домаћинства. Само 45% од укупног броја становника комуне долази на сеоско становништво. Сви ови процеси утицали су да данас у комуну живи више становника у граду него на селу.

4. Битне карактеристике структуре становништва

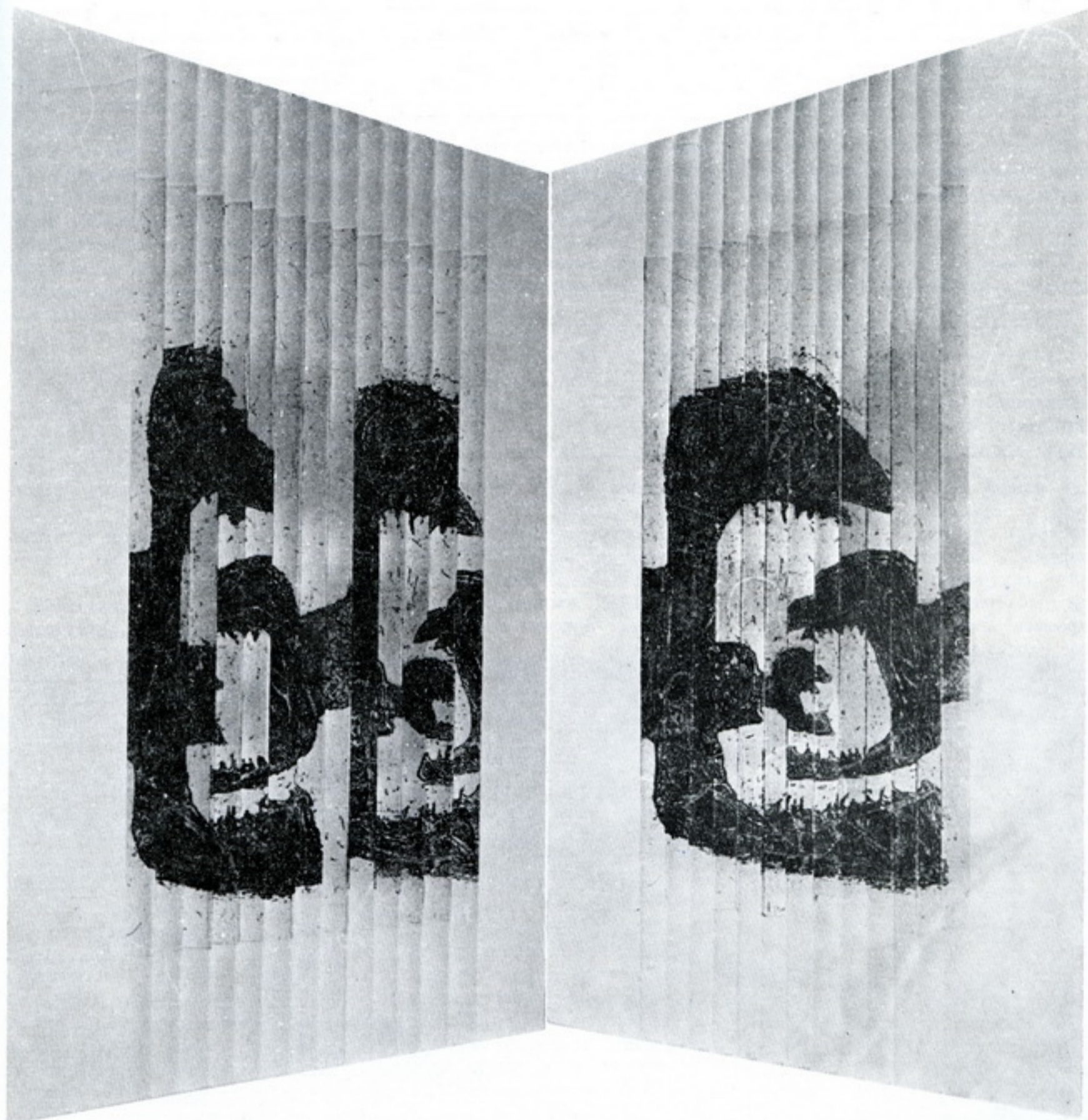
Природно кретање становништва и економски развој утицали су и на структуру становништва. Овде ћемо истаћи особености старосне, економске и образовне структуре становништва ових двеју комуна.

Комуна Зајечар је по попису од 1948. године имала 26% младог становништва, 58% средовечног становништва и 16 старијег становништва, 1953. године 25% младог, 58% средовечног и 17% старијег становништва, 1961. године било је 25% младог, 57% средовечног и 18% старијег становништва и

1971. год. 23% младог, 56% средовечног и 21% старијег становништва. За период од 23 године смањен је удео младог становништва, а повећан удео старог становништва што указује на демографски процес старења становништва. Сам град Зајечар одступа од оваквих кретања. Он је 1948. године имао 29% младог 60% средовечног и 11% старијег становништва, а 1971. године 27,9% младог, 60% средовечног и 11,6% старијег становништва. Процес депопулације у сеоским насељима имао је за последицу овакву старосну структуру становништва у комуну. Удео младог становништва је нижи од ужег подручја Србије а удео старог становништва је већи од удела исте старосне групе источне Србије и Ужег подручја Србије.

Комуна Бор због изнетих кретања имала је нешто другачију старосну структуру становништва. У целини она је имала млађу, повољнију старосну структуру, највише под утицајем структуре самог Бора. По попису од 1948. године било је у комуну Бор 32,6% младих, 57,1% средовечног и 10,3% старог становништва. У граду Бору је по истом попису било 33,7% младог становништва, 62,6% средовечног и 3,7% старијег становништва. По попису 1961. године било је 30,5% младог становништва, 58,6% средовечног и 10,9% старијег становништва а у граду Бору 34,6% младог, 68% средовечног и 4,6% старијег становништва. У неким сеоским насељима запажа се демографски процес старења, нарочито у Луки, Слатини, Д. Б. Реци, Танди и Топли, у којима се проценат старих креће до 20%. Пописни подаци од 1971. године показују нам да је у комуну било 29,2% младог становништва, 59,4% средовечног и 11,4% старог становништва, а у граду 32,8% младог, 62,6% средовечног и 14,6% старог становништва. Процент младих се стално смањује у комуну. У овој комуну је више мушког него женског становништва. Већи број мушког становништва условљен је структуром радне снаге у Бору.

Радни контингент у комуну Зајечар износио је 1961. године 65% а у комуну Бор 68,1%.

Слободан Јовић Ети: Из главе у . . . , комбинована техника

Економска структура становништва показује значајне промене. У комуни Зајечар било је 1953. године 61,7% активних, 1961. године 65,5, а 1971. године 60,5% активних. У поратном периоду запажа се повећање лица са личним приходом и опадање издржаваног становништва. Општа стопа активности у Зајечару била је 1961. године 40,6, а 1971. године 42,1. У комуни Бор она је износила 1953. године 60,5 а у Бору 51,4. По попису 1961. било је 61,3% ак-

тивних, а у граду 48,7%. Године 1971. било је у комуни 52,6% активних, а град је имао стопу активности 44,7. У овом периоду повећао се број издржаваног становништва а опала стопа активности. Значајан је пад удела пољопривредног становништва што је последица трансфера пољопривредног становништва у непољопривредне делатности, односно запослења околног становништва у Бору.

Економска структура радне снаге показује у комуни Зајечар по-

већање удела запослених у индустрији, саобраћају и терцијарним делатностима. Док је 1961. године било запослено 8,3% у индустрији и рударству, 1971. године било је 14%. Зајечар као град имао је по попису од 1971. године 32,1% запослених у индустрији и рударству, 12% у саобраћају и 8,2% у трговини и угоститељству. Учешће активног становништва према трихотомној класификацији у општини и граду је следеће:

	Примарне	Секундарне	Терцијарне
Општина	61,7	17,5	20,8
Град	8,0	39,4	52,6

У граду су водеће место преузеле терцијарне делатности због споријег развоја секундарних делатности.

У комүни Бор по подацима од 1961. године било је запослено у

индустрији 51,8%, а 1971. године 32,8%, а у самом Бору 48,7%. У граду по броју запослених доминира индустрија и рударство а затим терцијарне делатности. Преглед по трихотомној класификацији даје нам следећу слику:

	Примарне		Секундарне		Терцијарне	
	1961.	1971.	1961.	1971.	1961.	1971.
Општина	38,6	37,2	45,8	40,3	15,6	22,5
Град	1,5	1,1	68,5	61,1	29,9	37,5

У односу на 1961. годину смањено се проценат становника запослених у примарним и секундарним, а повећао се у терцијарним делатностима. То је последица модернизације технолошког процеса производње и достигнутог одређеног нивоа који не захтева повећање радне снаге. Ова комүна у односу на Источну Србију има већи број запослених у секундарним а далеко мањи у примарним делатностима, док је учешће терцијарних делатности на нивоу уже Србије.

Образовне карактеристике ових комүна изложићемо према писмености и школској спреми. Процент неписмених у комүни Зајечар смањено се у периоду 1948.-1961. године за 6%. По попису од 1971. комүна је имала 13,6% неписмених, док је у граду било 7,4% неписмених. Смањење процента неписмених резултат је повећаног обухвата деце основним школовањем. У целом поратном периоду проценат неписмених у комүни био је на нивоу процента неписмених у СФРЈ. Интересантно је да насеља са ниским наталитетом имају висок проценат неписмених (између 20 и 30% неписмених). Таквих је 16 насеља. Темпо смањења процента неписмених био је доста спор. Паралелизам између ниског наталитета и писмености није потврђен, то је у ствари типичан случај, због већег броја старог становништва које је добрим делом неписмено.

Комүна Бор имала је већи број неписмених у целом поратном периоду од комүне Зајечар. Од 28,5%

неписмених у 1948. години тај се проценат смањено 1971. године на 15,5%. Изнад општинског просека 1961. који је износио 22,1% имала су десет насеља, док је сам Бор имао 11,7% неписмених. Изнад општинског просека по попису од 1971. године, који је износио 15,5%, имала су 11 насеља. Смањење броја неписмених резултат је редовног школовања. Високе проценте неписмених имају насеља брдско-планинског рејона (Горњане, Лука, Танда).

Развој, односно напредак у подизању школског образовања био је у послератном периоду доста изразит и у једној и у другој комүни. Док је у комүни Зајечар 1961. године било 26,8% становника без школске спреме, 59,9% са четири разреда основне школе, 5,6% са основном школом и са факултетском спремом 0,6%, док је 1971. године било без школске спреме 18,6%, са четири разреда основне школе 48,6%, са основном школом 9,8% и са високом школском спремом 2,3%. Број становника са средњом, вишом и високом спремом је два пута већи. Зајечар је по последњем попису имао 13,5% становника без школске спреме, 39,8 са четири разреда основне школе, 16,3% са основном школом, 12,3% са школом за квалификоване раднике, са средњом стручном спремом 8,7% и високом стручном спремом 3,1%.

Само за 10 година уочава се знатно смањење становника без школске спреме као и броја становника са четири разреда основне школе а уочљиво је повећа-

ње броја са основном школом, школом за квалификоване раднике и високом школском спремом. Општи ниво школског образовања значајно је повећан. Највећи број становника без школске спреме имају 22 сеоска насеља. У односу на уже подручје Србије комүна Зајечар има мањи проценат становништва без школске спреме као и проценат са четири разреда основне школе. У осталим категоријама школске спреме налази се испод ужег подручја Србије.

У комүни Бор пре другог светског рата постојале су само четвороразредне основне школе и једна грађанска школа, док данас постоји седам осморазредних основних школа, технички школски центар у коме се образују квалификовани радници и техничари металско-машинске струке, хемијске, електро, рударске и металуршке струке, гимназија и школа за терцијарне делатности. Посматрајући школску спрему на основу резултата пописа 1961. и 1971. године уочићемо смањење броја становника без школске спреме, повећање за четири пута броја становника са завршеном основном школом, за око три пута са школом за квалификоване раднике, за око десет пута са средњом стручном спремом и четири пута са високом школском спремом. Напредак у школском образовању је очевидан, што је последица редовног школовања и већег обухвата деце и омладине основним и средњим образовањем, као и великог броја запослених који су уз рад стекли потребну школску спрему. Осим тога Бор је као снажан индустријски центар привукао становнике са вишом и високом школском спремом, нарочито техничку интелигенцију, па је 1962. године отворен и Рударско-металуршки факултет у Бору. У свим облицима школске спреме Бор је изнад Зајечара, Неготина и Књажевца, иако су то били традиционални школски центри. Регионално посматрано, у погледу школске спреме одскачу од осталих насеља Брестовац, Кривељ, Слатина и Злот. Док се сеоска насеља налазе на нивоу четири разреда основне школе, у граду је то ниво основне школе.

5. Оцена досадашњих промена

Структура становништва кому-не Бор због процеса индустријализације, изгубила је аграрне карактеристике, као и особине непросвећености. Старосна структура сеоских насеља, као демографски чинилац битно одређује реалне потенцијалне квантитете радно способног становништва. Подаци указују да је отпочео процес повећања средовечног становништва. Показатељи о радном контингенту и његовом односу према укупном становништву представљају једну од битних компонената сваког друштва, јер они у заједници са другим чиниоцима значајно опредељују развој привреде. У комуни је највише непољопривредних домаћинстава а најмање пољопривредних. У сеоским насељима је све више мешовитих домаћинстава. Тај процес је довео до крупних трансформација

ранијих стагниранних социјално-економских контингенција на селу на једној и квантитативном расту радничке класе на другој страни.

Структура становништва кому-не Зајечар претрпела је знатне трансформације. У структури домаћинства присутни су мешовити облици. Запажа се и демографски процес старења становништва због дугогодишњег ниског наталитета. Напуштање села јавља се не само кроз запослење већ све више кроз школовање. Уочљиве су и промене у повећању градског становништва од 19,1% у 1948. години на 37,9% у 1971. години.

Поратне промене су биле интензивне али далеко од тога да би се слиле у синхронизован и хармоничан демографски развитак. То је основна оцена овог поратног раздобља у коме предњачи низак

наталитет и у вези са тим демографски процес старења, очекивани пораст општег морталитета, али му се придружују и промене у економској и професионалној структури.

Садашња кретања и процеси указују да је репродукција становништва угрожена. За ова подручја као и за целу источну Србију потребна је диференцирана, дугорочна и стимулативна популациона политика. Потребне су мере економске, социјалне, здравствене и просветне природе, које ће стимулирати појединце и породице да своје понашање подесе у правцима који ће омогућити нормалну репродукцију становништва. При томе је основна политика образовања, темпо привредног развоја као и решавање питања пољопривреде као привредне гране.

